International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(1): 15-20
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 11-11-2023
Accepted: 15-12-2023

Dr. Pritiranjan Majhi
Assistant Professor, Department of Sanskrit, F.M. University, Balasore, Odisha, India

Corresponding Author:
Dr. Pritiranjan Majhi
Assistant Professor, Department of Sanskrit, F.M. University, Balasore, Odisha, India

अमरकोशोक्तवृक्षपर्यायाः- एकमध्ययनम्

Dr. Pritiranjan Majhi

DOI: https://doi.org/10.22271/23947519.2024.v10.i1a.2281

सारांश

उत्कृष्टपरम्परायाः समुन्नतसंस्कृत्याः भूमिरिति भारतवर्षः विश्वविदितः । राष्ट्रोऽयं शिक्षा-संस्कृति-ज्ञान-विज्ञान-अर्थनैतिक-सामाजिकादिक्षेत्रेषु अपि विश्वस्य अन्येषु भूभागेषु उन्नततरः आसीत् । भारतवर्षस्य सर्वोत्कृष्टा सम्पद् अस्ति संस्कृतवाङ्मयम् ।
भारतीयमतानुसारं शब्दार्थयोः सम्बन्धः नित्यः स्वाभाविकश्च । क्रियाभेदात् संस्कृतभाषायाम् एकस्य विषयस्य वाचकाः बहवः शब्दाः भवितुमर्हन्ति । ते शब्दाः पर्यायवाचिनः समार्थकशब्दाः वेति उच्यन्ते । संस्कृतकोशग्रन्थेषु एतादृशानां बहुशब्दानां संग्रहः प्राप्यते । तेषु कोशग्रन्थेषु महामान्य-अमरसिंहरचितः अमरकोशः अन्यतमः । तत्र 'भुवर्गादिकाण्डो' नाम द्वितीयकाण्डस्य वनौषधिवर्गे वृक्षशब्दस्य बहुपर्यायाः प्राप्यन्ते । यथा –

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।
अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः ।।

आलोच्यमाणः संक्षिप्तः प्रबन्धोऽयम् अमरकोशस्यावलम्बनेन वृक्षस्य समार्थवाचकशब्दानाम् अर्थविवेचने तेषां यौक्तिकतापरीक्षायाञ्च प्रवृत्तः ।

कूटशब्दः वृक्षः, कोशः, पर्यायः, अमरकोशः, वाङ्मयम्, प्राचीनशास्त्रम्।

प्रस्तावना

उत्कृष्टपरम्परायाः समुन्नतसंस्कृत्याः भूमिरिति भारतवर्षः विश्वविदितः। प्राचीन-ऐतिह्यावलोकनेन भारतबर्षस्य गौरवमय स्थितिः तथा भारतीयानां सुसंस्कृता जीवनधारा स्पष्टीयेते । पूतभूमेरस्याः पुण्यगाथा विस्मितीकरोति गवेषकान्। शिक्षा-संस्कृति-ज्ञान-विज्ञान-अर्थनैतिक-सामाजिकादिक्षेत्रेषु अपि भारतवर्षः विश्वस्य अन्येषु भूभागेषु उन्नततरः आसीत् । अतः अस्य स्वातन्त्र्यं वैदेशिकैरपि भज्यते।
सभ्यतायाः विवर्तनकारणात् भारतीयानां जीवनचर्यायामपि प्रभूतं परिवर्तनं जातम्, तथापि देशस्यास्य इतरभिन्नत्वमक्षुण्णं वर्तते । भारतवर्षस्य सर्वोत्कृष्टा सम्पद् अस्ति संस्कृतवाङ्मयम् । विश्वे भारतवर्षस्य काष्ठाप्रदर्शनाय अद्यापि संस्कृते पर्याप्तकारणानि अवशिष्टानि वर्तन्ते। संस्कृतवाङ्मयस्य परिधिः अपरिमेयः, अपरिसीमश्चास्य शब्दभाण्डारः। प्राचीनभारतीयविदुषां ज्ञानविज्ञानादिकं सर्वं गाच्छितमस्ति देवभाषायाः दिव्यभाण्डारे ।

शब्दार्थौ एव भाषायाः प्राणाधारौ । भाषा शब्दार्थौ अवलम्ब्य एव जगति प्रसारिता । वक्तुं पारयामः शब्दः भाषायाः आधारः अर्थश्च तस्याः चैतन्यम् । आधुनिकैः भाषावैज्ञानिकैः यत् मन्यते "भाषा वागवयवैरुच्चारिता यादृच्छिकध्वनिप्रतीकानां समष्टिः, नास्ति च शब्दार्थयोः कश्चित् स्वाभाविकसम्बन्धः" [1] -इति मतमिदं प्रातीनभारतीयचिन्ताधारायाः परिपन्थी । भारतीयमतानुसारं शब्दार्थयोः सम्बन्धः नित्यः स्वाभाविकश्च । व्याख्यातश्च वैयाकरणेन महाभाष्यकारेण – 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' [2] इति वार्तिकमवतारयन् । नैयायिकैस्तु उच्यते शब्दार्थयोः सम्बन्धः ईश्वरकृतः नित्यः । यथोक्तं भाषापरिच्छेदकारेण मुक्तावल्यां – 'शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः, सा चास्मात्पदादयमर्थः बोधव्य इतीश्वरेच्छारुपा' [3] इति । प्रसङ्गेऽस्मिन् वाक्यपदीयस्य उक्तिः स्मरणीया-

आत्मरुपं यथा ज्ञाने ज्ञेयरुपं च दृश्यते
अर्थरुपं तथा शब्दे स्वरुपं च प्रकाशते ।।[4] इति ।

प्राचीनाचार्य-शाकटायनमतेन 'नामानि आख्यातजानि' इति । अर्थात् सर्वे शब्दाः क्रियानिष्ठाः। महाभाष्यकारेणापि मतमिदमविरुद्धम् । तेनोक्तम् – 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शाकटस्य च तोकम्' [5] । यद्यपि कस्य शब्दस्य अर्थकरणे कस्याः आदिक्रियायाः अन्वयोऽभूदिति नास्ति निश्चयः तथापि कस्यापि क्रियाविशेषस्य अन्वयः शब्दार्थाभ्यां भवति, यस्मात् शब्दानाम् अर्थः निश्चीयन्ते इति मतम् । महर्षियास्केन बहुपूर्वमेव वैदिकशब्दानां निर्वचनसंवलितं निरुक्तं प्रणीतम्, यत्र शाकटायनस्य मतं स्वीकृत्य मूलधात्वनुसरणेन शब्दानाम् अर्थाः परीक्षिताः । क्रियाभेदात् संस्कृतभाषायाम् एकस्य विषयस्य वाचकाः बहवः शब्दाः भवितुमर्हन्ति । ते शब्दाः पर्यायवाचिनः समार्थकशब्दाः वेति उच्यन्ते । एवम् एकस्यैव शब्दस्य बहुपर्यावाचकाः शब्दाः संस्कृतभिन्नायां कस्यामापि भाषायां नास्ति । संस्कृतकोशग्रन्थेषु एतादृशानां बहुशब्दानां संग्रहः प्राप्यते । आलोच्यमाणः संक्षिप्तः प्रबन्धोऽयम् अमरकोशस्यावलम्बनेन वृक्षस्य समार्थवाचकशब्दानाम् अर्थविवेचने तेषां यौक्तिकतापरीक्षायाञ्च प्रवृत्तः ।

संस्कृतसाहित्ये पर्यायवाचीशब्दसमूहमाधारीकृत्य बहवः कोशग्रन्थाः रचिताः । तेषु महामान्य-अमरसिंहरचितः अमरकोशः अन्यतमः । नामलिङ्गानुशासनमिति अस्य नामान्तरम् । अस्मिन् कोशे प्रायः दशसहस्राणि नामानि प्राप्यन्ते यत् मेदिनीकोशे हलायुधकोशे संगृहीतशब्दानां परिमाणापेक्षया अधिकम् । अमरकोशस्य 'भुवर्गादिकाण्डो' नाम द्वितीयकाण्डस्य वनौषधिवर्गे वृक्षशब्दस्य बहुपर्यायाः प्राप्यन्ते । यथा –

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।
अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः ।।[6]

अर्थात् महीरुहः शाखी विटपी पादपः तरुः अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुः द्रुमः अगमश्चेत्येते वृक्षापर्यायाः ।

जीवसर्गः द्विविधः – तिष्ठतीति स्थावरो गच्छतीति जङ्गमश्च । अर्थात् गमनायोग्यः स्थावरः तथाः क्रियाशीलः जङ्गमः । पक्षान्तरे उत्पत्तिप्रक्रियाभेदेन स्थावरजङ्गमात्मके सृष्टावस्यां जरायुज-अण्डज-स्वेदज-उद्भिज्ज इति जीवः चतुर्विधः । तेषु तेषु उद्भिज्जान्तर्गतः स्थावरो वृक्षः प्रकृत्याः सर्वोत्कृष्ट उपादानः ।

वृक्ष एव जीवानां प्राणाधारः । आदिकालतः वृक्षः प्रत्यक्षतयाः परोक्षतया च जीवेन जीवनेन च सह संश्लिष्टः । भारतीयानां प्रकृतिनिर्भरजीवनचर्यायाः केन्द्रस्थल एव वृक्षः । नैषः केवलं मनुष्याणां किन्तु मनुष्येतराणाम् अपि जीवाधारोऽस्ति । अतः वृक्षं देवस्थाने संस्थाप्य स्तुयते, तेभ्यः जगतः मङ्गलं च काम्यते । वृक्षहीनतया सृष्टेः अस्तित्वमससम्भवमिति ज्ञातमासीत् वैदिकऋषिभिः । अतः मुक्तकण्ठेन गीयते वृक्षस्य स्तुतिः । काम्यते वृक्षस्य समृद्धिः – मधुमान् नो वनस्पतिः[7] इत्यादिभिः ।

वृक्षः-वृक्षँ वरणे(604) इति वृक्ष् धातोः 'नान्दिग्राहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' [8] सूत्रेण पचादेः अच् योगेन वृक्षेति शब्दो निष्पन्नः । वरणं करोति निरपेक्षतया स्वीकरोति सर्वान् इति वृक्षः । यः कोऽपि वृक्षमाश्रयते सर्वान् अङ्गीकरोत्येषः । उपकर्तारः अपर्तारः सर्वे वृक्षसकाशात् उपकृताः भवन्ति । वृक्षः स्वोपकर्तारं यथा सन्तुष्टीकरोति तथा हि छेदनकर्तारमपि शीतलछायाप्रदानेन तृप्यति इति वृक्षः सार्थकः । पक्षान्तरे ओव्रश्चु छेदने (1296) इति व्रश्च् धातोः सक् योगेन वृक्षेति शब्दः निष्पद्यते छिद्यते इत्यर्थे । मनुष्यः चिरकालं वृक्षनिर्भरस्तिष्ठति । नित्यव्यवहार्यं सर्वं वृक्षावयवेन एव निर्माय जीविकां निर्वहति । अतः

1. भोलानाथ तिवारी, भाषाविज्ञान, पृ-263
2. महाभाष्य आ 1, वा 1
3. न्यायसिद्धान्तमूक्तावली, शब्दखण्डः
4. वाक्यपदीय, ब्रह्मकाण्ड, 50
5. महाभाष्य, 3/3/1 (उणादयो बहुलम्)
6. अमरकोश, द्वितीयकाण्ड, वनौषधिवर्ग 5
7. ऋग्वेद, म 1, सू 90. म 8
8. अष्टाध्यायी 3/1/134

पुराकालात् वृक्षस्य छेदनं करोति अयं मनुष्यः । व्रश्च-धातोः प्रयोगात् वृक्षस्य छेद्यता ज्ञायते । प्राचीनसाहित्येषु बहुस्मिन् वृक्षशब्दस्य व्यवहारः दृश्यते । महाकविकालिदासस्य कालजयिनाटके अभिज्ञानशाकुन्तले वृक्षकः शब्दः प्रयुक्तः प्राप्यते । यथा अनुसूयायाः उक्तिः – हला शकुन्तला, त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्याश्रमवृक्षकाः प्रियतरा इति तर्कयामि ।[9] तथा च शकुन्तलायारुक्तिः – वातेरितपल्लवाङ्गुलिभिस्त्वरयतीव मां केसरवृक्षकः।[10] अन्यत्र यथा महाभारते –

सुखदुः खयोश्च ग्रहणाच्छिन्नस्य च विरोहणात् ।
जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ।।[11]

शब्दोऽयं बहुव्यवहृतः सर्वजनविदितश्च । अतः अलोच्येऽस्मिन् प्रबन्धे बृक्ष-शब्दम् उपजीव्य तद्भिन्नाः शब्दाः वृक्षास्य समार्थकशब्दतया उपस्थाप्यन्ते ।

महीरुहः – मह पूजायाम् 1868 मह धातोः महीति पदस्य उत्पत्तिः । मह्यते पूज्यते इति महि, पृथिवी। मह्यां पृथिव्यां रोहति[12] प्रादुर्भावतीति महीरुहः । पृथिव्याः संस्पर्शेण एव बीजादङ्कुरं जायते । पृथिवी एव वृक्षस्य जन्माधारः । पृथिव्यां जायते इति वृक्षस्य महीरुहेति नामान्तरम्। संस्कृतसाहित्ये बहुस्मिन् वृक्षार्थे महीरुहेति पदस्य प्रयोगः दृश्यते । यथा महाभारते –

पुष्पैः सुरगणान् वृक्षाः फलैश्चापि तथा पितृन् ।
छायया चातिथिं तात पूजयन्ति महीरुहः ।।
किन्नरोरगरक्षांसि देवगन्धर्वमानवाः ।
तथा ऋषिगणाश्चैव संश्रयन्ति महीरुहान् ।।[13] इत्यादिः ।

शाखी – शाखास्त्येति शाखी । शाखति गगनं व्याप्नोति इति शाखा वृक्षाङ्गः । वृक्षस्य मूलकाण्डं भूपृष्ठात् उर्ध्वं बर्धते । तस्य अङ्गानि पुनः मूलकाण्डात् उर्ध्व प्रसरन्ति । एवं प्रसरणशिलाः अवयवाः शाखाः, अवयवी च शाखी वृक्ष इत्यर्थः । पक्षान्तरे अवश्यं शाखति इति शाखी । अर्थात् यः अवश्यमेव व्याप्तो भवति स शाखी वृक्षः । वृक्षः शाखापल्लवादिभिः व्याप्तः भवति अतः तस्य शाखीति संज्ञा यथार्थ । व्याख्यासुधायामुच्यते – शाखी स्यात् पादपे वेदे तुरष्काख्यजने पुमान् ।[14] साहित्ये अस्य दृष्टान्तो यथा –

हैयङ्गवीनमादाय घोषबृद्धानुपस्थितान्।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखीनाम् ।।[15]

अन्यत्रापि –

कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखीनो धौतमुला
भिन्नो रागः किसलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन ।
एते चार्वागुपवनभुविच्छिन्नदर्भाङ्कुरायां
नष्टाशङ्का हरिणशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति ।।[16] इत्यादिः ।

विटपी – विटपः शाखादिः अस्त्यस्योति विटपी । विटपपदस्यार्थः – वेटति शब्दायते इति विटपः अर्थात् शब्दमुत्पादयति इति विटपः शाखापल्लवसमुदायः । वायुप्रभावात् परस्परघर्षणेन शाखापल्लवादि-वृक्षायवयवाः शब्दायन्ते । एवं शब्दायमानः अवयवः विटपः, अवयवी च विटपी वृक्षः ।तद्दृष्टान्तो यथा –

पृष्टाः खलु परपुष्टाः परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे।
माकन्द न प्रपेदे मधुपेन तवोपमा जगति ।।[17]

अन्यत्रापि च – यद्यपि चन्दनविटपी फलपुष्पविवर्जितः कृतो विधिना ।
निजवपुषैव तथापि हि स हरति संतापमपरेषाम् ।।[18]
इत्यादिः ।

पादपः- पादेन मूलेन पिवति रसानिति पादपः । अर्थात् मूलसाहाय्येण भूगर्भस्थरसानां पानं करोतीति वृक्षस्य पादपेति संज्ञा । वृक्षः जीवनार्थ भूमध्यात् मूलसाहाय्येण आवश्यकतत्त्वानि गृह्णाति । महाभारतस्य शान्तिपर्वणि उक्तमस्ति –

वक्त्रेणोत्पलनालेन यथोर्ध्वं जलमाददेत् ।
तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिवति पादपः ।।[19]

---

9. अभिज्ञानशाकुन्तल, प्रथमाङ्क
10. तत्रैव
11. महाभारत, शान्ति 184/17
12. रुहँ बीजजन्मानि प्रादुर्भावे च – व्याख्यासुधा
13. महाभारत, अनु, अ 58, श्लो 28-29
14. व्याख्यासुधा
15. रघुवंश, 1/45
16. अभिज्ञानशाकुन्तलम्. अङ्क 1.15 (प्रक्षिप्तमिति मन्यते)
17. भामिनीविलासः, प्रास्तविकविलास, 1.29
18. आर्यासप्तशती, 487

पा-धातोः प्रयोगः यथा पानार्थे (भ्वादि 925) तथा रक्षणे (अदादि 1056) च दृश्यते । अतः पादपशब्देन पादेन मूलेन पाति रक्षति भूमिमात्मानं वोति अर्थमपि कर्तुं शक्यते । वृक्षः शक्ततया मूलस्थभूमिं धारयति । तेन भूमिक्षयः बाधते । क्षयात् रक्षति इति वृक्षस्य पादपेति संज्ञा । अथवा मूलेन गृहीतेन रसेन जीवति इत्यतः वृक्षः पादेनैव आत्मानं रक्षति अतः तस्य पादपेति नाम । नाममालायाः भाष्यकारेण अमरकीर्त्तिना अङ्घ्रिपेति शब्दस्य व्याख्यायामुक्तम्- अङ्घ्रिभिश्चरणैः पिबति पाति वा अङ्घ्रिपः । तत्र रक्षार्थे पा-धोतोः व्यवहारः वृक्षस्य कृते दृश्यते । पादपशब्दस्य व्यवहारः संस्कृतसाहित्ये बहुलं दृश्यते । यथा अभिज्ञानशाकुन्तले –

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः
प्रतिदिनमथ वा ते वृत्तिरेवंविधैव ।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तिव्रमुष्णं
शमयति परितापं छायया संश्रितानाम् ।।[20]

अन्यत्रापि महाभारते –

तस्य पुत्रा भवन्त्येते पादपा नात्र संशयः ।
परलोकगतः स्वर्गं लोकांश्चाप्नोति सोव्ययान् ।।[21] इत्यादिः ।

तरुः- तरन्त्यनेन नरकमारोपका इति तरुः । अर्थात् वृक्षः आत्मनः रोपयितारं नरकादिकुगतिषु तारयति इत्यतः तस्य तरु इति संज्ञा । वृक्षरोपणं पुण्यप्रदम् । तेन रोपयित्रा बहुजनहितं साध्यते। येनोत्पन्नेन अपूर्वेण रोपयिता नरकादिन् तरति । न केवलं रोपणकर्ता तस्य भूतभविष्यवंशजाः अपि उपकृताः भवन्ति । महाभारते उक्तमस्ति –

अतीतानागते चोभे पितृवंशं च भरत ।
तारयेद्वृक्षरोपी च तस्माद्वृक्षांश्च रोपयेत् ।।[22]

अतः वृक्षं पुत्रवत् पालयोदित्युपदेशः बहुस्मिन् प्राप्यते । पुन्नाम नरकात् त्रायते इति पुत्रः सर्वेषां कांक्षितः भवति । किन्तु वृक्षः पुत्रादपि श्रेयस्करः । मत्स्यपुराणे श्रुयते –

दशकूपसमा वापी दशवापीसमो ह्रदः ।
दशह्रदसमः पुत्रो दशपुत्रसमो द्रुमः ।।[23]

संस्कृतकाव्यादिषु तरु इति शब्दस्यापि बहुत्र प्रयोगः दृश्यते । यथा उक्तम् –

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैर्नवाम्बुभिर्दुरविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ।।[24] इत्यादिः ।

अनोकहः- अनसः शकटस्य अकं गमनं हन्ति प्रतिरोधं करोतीति अनोकहः । वस्तुतः अनोकहः इत्युक्ते नातिदीर्घः नाति-अवरः वृक्षः सूच्यते । मार्गे गमनकाले मार्गपार्श्वस्थाः लघुवृक्षाः शकटस्य गतिं शिथिलीकुर्वन्तीति तेषाम् अनोकहेति नामकरणम् । अस्य प्रयोगः रघुवंशे यथा–

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धि ।
तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे ।।[25] इत्यादिः ।

कुटः – कुट कौटिल्येति निर्देशानुसारेण कुटति कुटिलं गच्छति इति कुटः । वृक्षस्य अवयवाः मूलकाण्डात् इतस्ततः वर्धनशीलाः कूटिलं गच्छन्ति । अतः वृक्षस्य कुटोति संज्ञा । पक्षान्तरे कौति शब्दायते पक्ष्यत्रेति कुटः अर्थात् पक्षिणः तत्र वृक्षे कूजन्ति इति वृक्षस्य कुटेति नामकरणम्।

सालः- सारोऽस्त्यस्येति सालः । सार पदस्य अर्थः स्यात् स्थिराशः । वृक्षः मूलावच्छेदेन स्थिरः। स्थिरांशः अस्ति अस्येति वृक्षस्य सालेति संज्ञा । अथवा वृक्षस्य कोमलत्वक् सार उच्यते । तदस्ति वृक्षस्येति सालः । पक्षान्तरे षल गतौ 547 इति निर्देशानुसारेण सलति वायुना चलति इत्यर्थे सालेति वृक्षः । वायुप्रभावेन वृक्षः चलमानः भवति अर्थात् शाखाप्रशाखादिनां कम्पनेन क्रियाशीलः भवति। अतः तस्य अन्यनाम सालः । संस्कृतसाहित्ये अस्य दृष्टान्तो यथा ब्रह्मपुराणे –

प्लक्षो वत्सस्तु वृक्षाणां दोग्धा सालस्तु पुष्पितः ।
पलाशपात्रं क्षीरञ्च छिन्नदग्धप्ररोहणम् ।।[26]

19. महाभारत, शान्ति, 184/16
20. अभीज्ञानशाकुन्तल 5/7
21. महाभारत, अनु 58/23
22. महाभारते, अनुशासन, 58/23
23. मत्स्यपुराण 154.512
24. अभिज्ञानशाकुन्तल 5/12
25. रघुवंशम् 2.13
26. ब्रह्मपुराण अ 2/109

पलाशी – पलाशं विद्यते अत्रेति पलाशि । पलाशं नाम पलं गतिं कम्पनम्, अश्नुते व्याप्नोतीति पलाशं, पर्णम् । वायुप्रवाहात् कम्पायमानानि पलाशानि विद्यन्ते वृक्षे इति तस्य पलाशीति संज्ञा। महाभारते प्राप्यते अस्य दृष्टान्तः । तद्याथा –

अङ्कुरं कृतवांस्तत्र ततः पर्णद्वयान्वितम् ।
पलाशिनं शाखीनञ्च तथा विटपिनं पुनः ।।[27] इत्यादिः ।

द्रुः- द्रवति उर्ध्वं गच्छतीति द्रुः । वृक्षः भूमध्यात् शाखादिसहितम् उर्ध्वदेशं प्रति प्रसरति इत्यतः तस्य द्रु इति संज्ञा । प्रयुक्तोऽयं मनुसंहितायाम् –

आददीताथ षड्भागं द्रुमांसर्सर्पषाम् ।
गन्धौषधिरसामाञ्च चर्मणो वै दलस्य च ।।[28] इत्यादिः ।

द्रुमः – समुदाये वृत्ता शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति न्यायात् समुदाये वृक्षे प्रयुक्तेन द्रुः इत्यनेन वृक्षावयवः शाखा अपि बोध्यते । अतः द्रुः शाखा विद्यते अस्येति अर्थे द्युद्रुभ्यां मः[29] इति द्रुमः वृक्षः वृक्षपर्यायः । तद्दृष्टान्तो यथा –

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभिच्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयुखतापः ।
भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः शान्तानुकुलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ।।[30]

उच्यते महाभारते – पादैः सलिलपानाच्च व्याधीनां चापि दर्शनात् ।
व्याधिप्रतिक्रियात्वाच्च विद्यते रसनं द्रुमे ।।[31] इत्यादिः ।

अगमः – न अगति(146 अगिँ गतौ) न गच्छति(982 गम्लृ गतौ) इति अगमः । वृक्षः आमृत्युः एकस्मिन्नेव स्थाने वर्तते । बीजारोपितस्थाने एव उत्पद्यते बर्धते म्रियते च । गतिहीनत्वात् अगमः, अगच्छः, स्थिरः, नगः, स्थाणुः इत्येते शब्दाः वृक्षं सूचयन्ति ।

कोशान्तरेषु यादवप्रकाशस्य वैजयन्त्याम् अन्येषां केषाञ्चित् शब्दानाम् उल्लेखः प्राप्यते। यथा –

वृक्षो द्रुमो भूरुहो द्रुर्विटपी विष्टरोऽङ्घ्रिपः ।
अनोकहो नगो भूरुट् तरुश्शाखी कुठः कुजः ।।
वसुः करालिकोऽगच्छो जर्णो रुक्षः पुलाक्यपि ।[32]

भुवि रोहति प्रादुर्भवति इति भुरुहः । विस्तिर्य्यते इति विष्टरः । अङ्घ्रिरुपेण नमते जलाद्याकर्षणेन कल्प्यते यत् यत् अङ्घ्रिः वृक्षमूलम्, तेन अङ्घ्रिणा पिवति रसानिति अङ्घ्रिपः। कराणां करसदृशानां शाखानाम् आलिः श्रेणिर्यत्र सः करालिकः । जीर्य्यते क्षीणीभवतीति जर्णः। पोलति उच्छ्रितो भवतीति पुलाकः (तुच्छधान्यम्) । कोः पृथिव्याः जायते इति कुजः । कारं वधं करोतीति कारस्कारः (बिषवृक्षः) इत्येतेषां वृक्षपर्यायाणां व्यवहारो अधुना क्वचित् दृश्यते । एतदतिरिच्य अन्येषु कोशग्रन्थेषु अपि बहवः वृक्षपर्यायाः प्राप्यन्ते । यथा – भुजः, कुठः, अद्रिः, कुटारः, कुचिः, महीरुट्, धरणीरुहः, क्षीतजः, धवः, शिखरी, कुञ्जः, स्थाणु इत्यादिः ।
संस्कृतं स्वीयमहिम्नैव अनुपमम् । सांप्रतिक-संगणकयुगेऽपि संस्कृतस्य गुरुत्वम् अनस्वीकरणीयम् । यतः संगणकयन्त्रेण अपि सुव्यवस्थिता भाषेयं भाषान्तराणामपेक्षया सर्वोत्तमा इति स्वीकृता । अनर्थकः कोऽपि प्रयोगः संस्कृतभाषायां नास्तीति संस्कृतसाहित्यस्य अनुध्यानेन एवं बहुनि तथ्यानि गोचराणि भवन्ति यानि विस्तृतं गभीरञ्च आलोचनमपेक्षन्ते।

सन्दर्भ

1. अमरसिंह । अमरकोश । व्याख्या । ब्रह्मानन्द त्रिपाठी । वाराणासीः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, 1982 ।
2. अमरसिंह । नामलिङ्गानुशासन । टीका । हरगोविन्द शास्त्री । वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस,1968 ।
3. अमरसिंह । नामलिङ्गानुशासन । सम्पा । कृष्णजी गोविन्द ओका । पुणाः डी जी खण्डेकर, 1913।
4. अमरसिंह । नामलिङ्गानुशासन । सम्पा । पण्डित शिवदत्त । वम्बईः निर्णयसागरप्रेस, 1929।
5. गोबर्धनाचार्य । आर्यासप्तशती । सम्पा । काशिनाथ पाण्डुरत्न परव । वम्बईः निर्णयसागरप्रेस, 1895।
6. जगन्नाथ । भामिनीविलास । अनु । महावीरप्रसाद द्विवेदी । बम्वईः खेमराज श्रिकृष्णदास, 1957 ।
7. तिवारी । भोलानाथ । भाषाविज्ञान । इलाहावादः किताब महल, 2012 ।

27. महाभारत, आदिपर्व, अ 43/ 10
28. मनुस्मृति 7/131
29. अष्टाध्यायी 5/2/108
30. अभीज्ञानशाकुन्तलम 4/11
31. महाभारत, शान्ति, 184/16
32. वैजयन्ती, भूमिकाण्डः, वनाध्यायः, 4-5

8. पतञ्जलि। व्याकरणमहाभाष्य। अनु। चारुदेव शास्त्री। दिल्लीः एम्. एल्.बी.डी, संवत् 2025।
9. न्यायपञ्चानन, विश्वनाथ। भाषापरिच्छेद। सम्पा। पञ्चानन भट्टाचार्य। कोलकताः महाबिधि वुक् एजेन्सी, 2016।
10. सातवलेकर, दामोदर। भाष्य। ऋग्वेद का सुबोध भाष्य। भाग 1। पारडीः स्वाध्यायमण्डल, 1985।
11. भट्टोजि दीक्षित। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी। तृतीयभाग। सम्पा। गिरिदरशर्मा, परमेश्वरानन्दशर्मा। दिल्लीः एम्.एल्.बी.डी, 2011।
12. वेदव्यास। महाभारत। खण्ड 1। सम्पा। रामनारायणशास्त्रीपाण्डेय। गोरखपुरः गीताप्रेस।
13. वेदव्यास। महाभारत। खण्ड 5। सम्पा। रामनारायणशास्त्रीपाण्डेय। गोरखपुरः गीताप्रेस।
14. वेदव्यास। महाभारत। खण्ड 6। सम्पा। रामनारायणशास्त्रीपाण्डेय। गोरखपुरः गीताप्रेस।
15. वेदव्यास। मत्स्यपुराण। अनु। कालीचरण। लखनऊः मुंशीलवलकिशोर, 1892।
16. वेदव्यास। ब्रह्मपुराण। मुम्वईः खेमराज श्रीकृष्णदास।
17. मनु। मनुस्मृति। अनु। हरगोविन्दशास्त्रि। वारणासीः चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस।
18. धनञ्जय, नाममाला। सम्पा। शम्भुनाथ त्रिपाठी। काशीः भारतीय ज्ञानपीठ, 1950।
19. Kale MR. Edit. The Abhijnanasakuntalam of Kalidasa, Delhi: M.L.B.D; c1969.
20. Kale MR. Edit. The Raghuvamsam of Kalidasa, Gopal Narayan & Co. 1922.
21. Kielhorn F. Edit. The Vyakarana Mahabhasya of Patanjali, Vol-II. Bombay: Govt. Central Book Depot; c1883.
22. Oppert. Gustav. Editor, The Vaijayanti of Yadavaprakasa. Madras: Madras Sanskrit and vernacular text publication society.